

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΑΣΑΚΟΣ

Ο Παντελής Μπασάκος είναι ομότιμος καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου. Έχει μεταφράσει τη Ρητορική Τέχνη.

Η χρηστική έκδοση του συνόλου των έργων του Αριστοτέλη, η οποία παρουσιάζεται εδώ, απασχολεί πολλούς ειδικούς επιστήμονες, οι οποίοι εργάζονται, κατά το δυνατόν συντονισμένα, στο πλαίσιο ενός διαρκούς σεμιναρίου. Άραγε αξίζει τον κόπο, τόσο προσπάθεια; Ερώτημα σαν και αυτό σπάνια θα το ακούσουμε να τίθεται στο περιβάλλον της επιστημονικής κοινότητας – εκεί ούτως ή άλλως όπου κάνουμε, ή επιθυμούμε να κάνουμε, παρόμοια έργα, έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε αυτονόητο πως μια τέτοια εργασία έχει αξία. Το ερώτημα αυτό, που πιστεύω πως είναι καλό ερώτημα, δεν το θέτουν οι επαΐοντες, αλλά οι πολλοί: είναι, λ.χ., το πρώτο ερώτημα που θα διατυπώσει ένας δημοσιογράφος σε μια σχετική συνέντευξη. Είναι καλό το ερώτημα, ακριβώς διότι, ρωτώντας για την αξία, αυτό που τελικά αναζητά είναι ο λόγος για τον οποίο γίνεται κάτι – οι πολλοί είναι εδώ αυτοί που ζητούν το «λόγον διδόναι», ενώ οι επαΐοντες μοιάζει να επαναπαύονται στη συνήθειά τους.

Αξίζει, λοιπόν, τόσο δουλειά η μετάφραση του Αριστοτέλη; Ποια είναι η σημασία της; Τι έχει να μας πει και να μας δώσει; Όπως γνωρίζουν οι αναγνώστες των πλατωνικών διαλόγων, τα καλά ερωτήματα, εκείνα δηλαδή που επιμένουν να

αγνοούν έθιμα και συνήθειες, πολλές φορές έχουν εμβέ-
λεια τόσο καθολική, που όποια απάντηση και να δώσεις,
μοιάζει πάντοτε μερικότερη από το ζητούμενο – πράγμα
που φέρνει αμηχανία, απορία: δεν γνωρίζεις προς τα πού
να στραφείς για να απαντήσεις.

Σε περιστάσεις σαν κι αυτές, για να βγούμε από την
απορία, βοηθάει το να στραφούμε στην ιστορία. Κατανο-
ούμε καλύτερα ένα ερώτημα, όταν γνωρίζουμε την ιστο-
ρία του: πότε αυτό τέθηκε για πρώτη φορά και ως μέρος
ποιας συζήτησης;

Το ερώτημα για την αξία και τη σημασία της μετά-
φρασης του Αριστοτέλη έχει ιστορία, η οποία έχει να
κάνει με τις μεταφράσεις των κειμένων του φιλοσόφου
στα λατινικά. Οι μεταφράσεις αυτές έχουν ξεκινήσει ήδη
από τον 6ο αιώνα, και όπως γνωρίζουμε διαδραματίζουν
αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της μεσαιωνικής
φιλοσοφίας στη Δύση. Ωστόσο, το τι σημαίνει να μετα-
φράξεις Αριστοτέλη θα τεθεί ως ζήτημα πολύ αργότερα,
τον 15ο αιώνα στη Φλωρεντία, με ένα κείμενο εξαιρετι-
κά σημαντικό, το οποίο εισηγείται την πρώτη θεωρία της
μετάφρασης: πρόκειται για το *De interpretatione recta* (*Η
σωστή μετάφραση*, γύρω στα 1425) του Leonardo Bruni.

Ο Bruni είναι μαθητής του βυζαντινού λογίου Μανου-
ήλ Χρυσολωρά, που μετακαλείται στη Φλωρεντία, γύρω
στο 1400, για να διδάξει ελληνικά· πράγματι δίδαξε ελλη-
νικά και τα δίδαξε πάρα πολύ καλά, οι μαθητές του τον
ερωτεύτηκαν, κάποιοι από αυτούς, όπως ο Bruni, άφησαν
τις άλλες σπουδές που είχαν ξεκινήσει και αφιερώθηκαν
σε αυτή τη γλώσσα, στον νέο κόσμο που τους ανοιγό-
ταν. Ο Bruni θα θελήσει να ζήσει τη γλώσσα από μέσα,
όχι απλώς να μάθει να διαβάζει, αλλά να γίνει στη γλώσσα
Έλληνας, γιατί πιστεύει πως χωρίς αυτό δεν γίνεται με-
τάφραση. Για να μεταφράσεις, θα υποστηρίξει στο *De
interpretatione recta*, δεν αρκεί να γνωρίζεις τη γλώσσα
όπως ένας ακροατής γνωρίζει να ακούει και να αποτιμά
τη μουσική, χρειάζεται να τη γνωρίζεις όπως γνωρίζει τη
μουσική ο μουσικός και τη ζωγραφική ο ζωγράφος, χρει-
άζεται δηλαδή να έχεις τη δυνατότητα να γράψεις στο
πρωτότυπο αυτό που μεταφράζεις.

Οι έως τότε αποδόσεις των ελληνικών κειμένων ήταν
«του λεξικού», λέξη τη λέξη και λέξη προς λέξη, όπου όχι
μόνον η χάρις και η κίνηση του αρχικού κειμένου είχαν
χαθεί, αλλά, πολλές φορές, και το στοιχειώδες λογικό
του νόημα. Ως γλωσσικά Έλληνας ο Bruni είναι σε θέση
να κατανοήσει την έκπληξη που πρέπει να αισθάνθηκε ο
Χρυσολωράς, όταν πρωτοείδε παρόμοιες μεταφράσεις:
αυτό δεν μπορεί να είναι Όμηρος, αυτό δεν μπορεί να
είναι Αριστοτέλης. Ετούτο είναι το τραύμα που ο Bruni
επιθυμεί να θεραπεύσει με τη μεταφραστική του πρα-
κτική: αντί της «λέξη τη λέξη» μεταγραφής, θέλησε να
αποδώσει τον Αριστοτέλη, αλλά και τον Πλάτωνα, τον
Αριστοφάνη και τον Δημοσθένη, μεταφέροντας στα λα-

τινικά τη ζωή, τρόπον τινά, αυτών των κειμένων. Το *De
interpretatione recta* είναι η θεωρία, ή η τέχνη, της νέας
αυτής αντίληψης για τη μετάφραση. Πρόκειται για την
πρώτη θεωρία της μετάφρασης, αν χρησιμοποιήσουμε
τον όρο «θεωρία» κυριολεκτικά.

Όταν αναφερόμαστε σε «θεωρίες της μετάφρασης»
της ρωμαϊκής εποχής (Κικέρων, Κοϊντιλιανός, συγγραφείς
ρητορικών τεχνών) χρησιμοποιούμε τον όρο καταχρηστι-
κά ή αναχρονιστικά. Η κικερώνεια λ.χ. «θεωρία» της μετά-
φρασης, δεν είναι παρά μία σύντομη παράγραφος στο *De
optimo genere oratorum*, όπου ο Κικέρων μας προειδο-
ποιεί για τις παγίδες της «κατά λέξιν» (*verbum pro verbo*)
μετάφρασης και δηλώνει πως αυτός δεν μεταφράζει από
τα ελληνικά ως διερμηνέας αλλά ως ρήτορας, δηλαδή λαμ-
βάνοντας υπόψη τη συνολική αξία του κειμένου.

Τη διάκριση αυτή ακολουθεί και το δεύτερο σχετικό
κείμενο που διαθέτουμε, η επιστολή *Προς Παμμάχιον*
του αγίου Ιερωνύμου, όπου με παραδείγματα υποστη-
ρίζεται το «κατά νόημα» (*sensum de sensu*) για όλες τις
μεταφράσεις των θύραθεν κειμένων· εξαιρούνται τα ιερά
κείμενα της Γραφής, εκεί όπου ακόμα και αυτή η σειρά
των λέξεων έχει ένα δικό της μυστικό νόημα.

Δεν υπάρχει θεωρία της μετάφρασης στη λατινική
αρχαιότητα, πράγμα που σε εμάς φαίνεται παράδοξο, αν
σκεφτούμε πως η λατινική εκπαίδευση αλλά και η γενικό-
τερη παιδεία στην ακμή της, είναι ουσιαστικά δίγλωσση,
όπου οι έλληνες συγγραφείς και η γλώσσα τους είναι τα
σταθερά σημεία αναφοράς, τα ευγενή πρότυπα. Στους
Ρωμαίους η μετάφραση είναι μέρος της διδασκαλίας
της ρητορικής ως άσκηση ύφους, μαζί με την παράφρα-
ση. Δεν υπάρχει εδώ η έννοια της γλωσσικής διαφοράς,
που από την Αναγέννηση και μετά, χάρις και στα γραπτά
του Bruni, θα γίνει σχεδόν κοινότοπα διαθέσιμη: η μετά-
φραση είναι απλώς μια πιο δύσκολη παράφραση, ένα πιο
απαιτητικό «από το ίδιο στο ίδιο».

Στον Bruni η μετάφραση δεν είναι μέρος ή λεπτομέ-
ρεια μιας τέχνης· αντίθετα, είναι η ίδια μια τέχνη αυτοτε-
λής. Το *De interpretatione recta* ακολουθεί, σε γενικές
γραμμές, την οργάνωση ενός κλασικού εγχειριδίου: ξεκινά
με τον ορισμό της σωστής μετάφρασης, που είναι ταυτό-
χρονα το έργο και ο σκοπός της τέχνης, και στη συνέχεια
εκθέτει συστηματικά και με αξίωση πληρότητας τις προϋ-
ποθέσεις για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού, δηλαδή
τα μέσα, τις τεχνικές της τέχνης. Το βιβλίο του Bruni είναι
θεωρία της μετάφρασης, με την ίδια έννοια που τα *Τοπικά*
και η *Τέχνη Ρητορική* του Αριστοτέλη είναι θεωρίες της
διαλεκτικής και της ρητορικής, αντίστοιχα.

Ο ορισμός της τέχνης: «να μεταφέρεις ορθά εκείνο
που έχει γραφτεί σε μια γλώσσα, αυτό το ίδιο, σε μιαν
άλλη – σε τούτο έγκειται η ουσία της μετάφρασης». Εκ
πρώτης όψεως πρόκειται για ορισμό αυτονόητο: τι άλλο να
είναι η μετάφραση; Ωστόσο, στην εξέλιξη μόνο αυτονόη-

τος δεν είναι. Αυτό οφείλεται στο ότι το «ίδιο», η ταυτότητα στο μεταφερόμενο μεταξύ των διαφορετικών γλωσσών, προϋποθέτει μιαν απόφαση για ένα αρκετά δύσκολο ζήτημα, που σχετίζεται με το τι είναι ταυτότητα στον λόγο, εν γένει. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα από μεταγενέστερη θεωρία: *Le vainqueur d'Austerlitz* είναι ο ίδιος με τον *defeated of Waterloo*. Όμως η μία πρόταση δεν είναι μετάφραση της άλλης. Ο Bruni έχει επίγνωση του ότι η ταυτότητα, στην οποία αναφέρεται στον ορισμό του, είναι προβληματική, πως δεν είναι κάποια αφηρητική βεβαιότητα, αλλά αντίθετα το κατεξοχήν ζήτημα, σχετικά με το οποίο θα πρέπει να αποφασίσει μια θεωρία της μετάφρασης. Όπως θα δούμε, οι όροι της επίτευξης του σκοπού της μετάφρασης, οι «οδηγίες» και τα παραδείγματα του εγχειριδίου της τέχνης, ισοδυναμούν με μιαν απάντηση στο ερώτημα για την ταυτότητα.

Το πρώτο πράγμα που θα επισημάνει ο Bruni είναι πως η ζητούμενη ταυτότητα δεν είναι κάτι που εξασφαλίζεται από ένα λεξικό, που αντιστοιχίζει τις λέξεις των δύο γλωσσών, με κύριο ή μοναδικό γνώμονα τις κυριολεκτικές τους σημασίες. Δεν είναι η γνώση του λεξικού που μας επιτρέπει να μεταφράσουμε, αλλά η γνώση της γλώσσας (μια θέση, που όπως θα δούμε, τότε δεν ήταν αυτονόητη και αν σήμερα μας φαίνεται τέτοια, αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο κίνημα που άρχισε με το κείμενο που εξετάζουμε). Γνώση της γλώσσας που φτάνει έως την ταύτιση, για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω. Γνώση της γλώσσας σε όλο το εύρος της χρήσης της, γνώση των ποιητών, των ρητόρων και των φιλοσόφων που έχουν γράψει σε αυτήν, γνώση των ιδιωτισμών της, όλων των τροπικών αποκλίσεων από την κοινή χρήση των λέξεων. Γιατί οι λέξεις δεν αρκούν από μόνες τους, δεν μπορούν να κατασφαλίσουν από μόνες τους, το νόημά τους. Εκεί που μια λέξη (*verbum*) σημαίνει το Α (αν λ.χ. «χάνω» σημαίνει «δεν μπορώ να βρω»), έρχεται η χρήση (*consuetudo*), ένας ρητορικός τρόπος, και κάνει το «χάθηκα» να σημαίνει όχι το «δεν μπορούν να με βρουν», αλλά το «σκοτώθηκα», όπως στη φράση: «στη μάχη αυτή χάθηκαν 100 στρατιώτες» (*Desiderati milites centum aliud <significat>, si verba attendas, aliud, si consuetudinem, perierunt*).

Η γλώσσα είναι η χρήση της, οι τρόποι είναι μόνο ένα παράδειγμα για το πώς καταλύεται η αυτάρκεια της κυριολεξίας. Οι συγγραφείς γράφουν παραπέμποντας εμμέσως σε άλλους συγγραφείς, έτσι ώστε μπορούμε να καταλάβουμε το ειδικό βάρος μιας φράσης μόνο αν είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε αυτά τα ανεπαίσθητα νεύματα, που και αυτά δεν έχουν τίποτε να κάνουν με το λεξικό. Πλήρης λοιπόν γνώση της γλώσσας, μαζί και της γραμματείας της, είναι η πρώτη προϋπόθεση. Εκτός από αυτό, ο μεταφραστής χρειάζεται να διαθέτει και καλό αυτί για να αποδώσει, κατά το δυνατόν, και τον ρυθμό της γλώσσας του πρωτοτύπου. Ετούτο, κατά τον Bruni,

δεν έχει θέση μόνο στην ποίηση: ισχύει και για την επιστήμη, δηλαδή για τη φιλοσοφία. Και εκεί υπάρχει ρητορικό ύφος (*ornatus*), και καλός μεταφραστής είναι εκείνος που, πέρα από το περιεχόμενο της διδασκαλίας, θα μπορεί να φροντίσει και αυτό.

Η πιο σημαντική, ωστόσο, οδηγία που δίνει ο Bruni, αφορά αυτό που ονομάζει «σχήμα» του γραπτού ή του λόγου (*figura orationis*). Είτε πρόκειται για λογοτεχνικό-ρητορικό λόγο είτε για θεωρητικό, η μετάφραση δεν θα εξασφαλίσει την ταυτότητα του νοήματος, αν ο μεταφραστής δεν είναι σε θέση να δει και να αναπαραγάγει, το συνολικό σχήμα του λόγου (*figura orationis*) του πρωτοτύπου. Το σχήμα αυτό έχει να κάνει με τις περιόδους του γραπτού, με την εσωτερική τους ένταση αλλά και την ακολουθία και την αντίστιξη που σχηματίζει η διαδοχή τους, έχει δηλαδή να κάνει με ενότητες της αφήγησης, που υπερβαίνουν τη σύνταξη της πρότασης, όπως λίγο πολύ τη γνωρίζουμε από τη λογική. Για να το πετύχει αυτό ο μεταφραστής, θα χρειαστεί «να αφεθεί, να παρυσυρθεί από το ύφος του πρωτοτύπου, γιατί δεν μπορεί αλλιώς να διατηρήσει το νόημα του πρωτοτύπου, παρά μόνο αν εμφιλοχωρήσει στις περιόδους του και ελιχθεί μέσα σε αυτές» (*Rapitur enim interpres vi ipsa in genus dicendi illius de quo transfert, nec aliter servare sensum commode poterit, nisi sese insinuet ac inflectat per illius comprehensiones et ambitus*).

Στον Bruni, η ταυτότητα μετάφρασης και μεταφραζομένου, δεν μπορεί να εξασφαλιστεί με τις κατηγορίες που έχει επεξεργαστεί η σχολαστική σημασιολογία και λογική για τον σχηματισμό της απαιτεί στοιχεία από τη μεταγλώσσα της ρητορικής, όπως είναι οι τρόποι, οι περίοδοι, το ύφος και ο ρυθμός του κειμένου. Η επικοινωνία μεταξύ πρωτοτύπου και μετάφρασης δεν είναι υπόθεση κάποιου πίνακα αντιστοιχίσεων λέξεων: ο μεταφραστής θα πρέπει να αφεθεί να τον αρπάξει το πρωτότυπο (*rapitur*) – να δεχτεί να είναι ταυτόχρονα άλλος. Επειδή μπορεί να γίνει άλλος, επειδή, λ.χ., ο αναγεννησιακός λατινόφωνος μπορεί να γίνει γλωσσικά Έλληνας, μπορεί και να ξανακάνει, να ξανασυντάξει στη γλώσσα του το ίδιο, εκείνο που θα μπορούσε να συντάξει και στα ελληνικά, ως οιονεί φυσικός τους ομιλητής. Γεννιέται, λοιπόν, εδώ μια ιδέα: πως οι γλώσσες δεν αποτελούνται από απλώς αντιστοιχίσιμες μονάδες, τις λέξεις, αλλά πως κάθε μία τους έχει μια ανεπανάληπτη προσωπικότητα, αυτό που αργότερα θα ονομαστεί το πνεύμα της κάθε μιας γλώσσας (*génie des langues, genius of language*).

Η θεωρία της μετάφρασης του Bruni έρχεται σε αντίθεση προς δύο κραταιές παραδόσεις – ή παραδοσιακές πεποιθήσεις. Η πρώτη είναι η αντίθεση προς την εν γένει σχολαστική αντίληψη σχετικά με τον λόγο, τη λογική, τη γλώσσα. Τη χαρακτηρίζω «εν γένει», επειδή δεν απευθύνεται ειδικά σε κάποια επιμέρους σχολή, λ.χ. στον

τερμινισμό, αλλά αντιτίθεται στον «λογικισμό» που χαρακτηρίζει γενικά τη σχολαστική και με τον οποίο διαφωνεί συνολικά η αντίληψη του Brunī, που μόλις εκθέσαμε, σε σχέση με το σε τι συνίσταται η ταυτότητα στον λόγο. Πριν από τον Brunī παρόμοιοι τύποι «εν γένει» διαφωνία προς τον σχολαστικισμό θα συναντήσουμε στον Πετράρχη, όπου είναι περισσότερο μια διάθεση παρά μια θεωρητική επεξεργασία. Μετά τον Brunī, και παίρνοντας τη σκυτάλη από αυτόν, ο Lorenzo Valla θα αναπτύξει διεξοδικά την αντισχολαστική θεωρία του λόγου, όπου η ρητορική θα έχει την κεντρική θέση.

Η δεύτερη κραταιά παράδοση αφορά τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ λογοτεχνίας και φιλοσοφίας – αντίστοιχη με εκείνη που, όπως είδαμε πιο πάνω, χάραζε ο άγιος Ιερώνυμος μεταξύ θύραθεν και ιερών κειμένων. Οι δύο τύποι κειμένων (πρέπει να) διαβάζονται και (να) κατανοούνται διαφορετικά, πράγμα που έχει συνέπειες και για τον τρόπο με τον οποίο κανείς οφείλει να τα μεταφράζει. Στις αρχές του 15ου αι. οι φύλακες της σχολαστικής ήταν έτοιμοι να δεχτούν τη νέα μεταφραστική αντίληψη του Brunī, μόνον όταν αυτή αφορά τα θύραθεν ή/και λογοτεχνικά κείμενα. Δεν μπορούν να συγχωρήσουν την εφαρμογή της σε κείμενα φιλοσοφίας, ακόμα λιγότερο στα κείμενα του Αριστοτέλη, δεδομένης της σημασίας που είχαν αυτά για την τότε θεολογία. Η έντονη αμφισβήτηση που συνάντησε η μεταφραστική θεωρία και πρακτική του Brunī αναπτύχθηκε σε αυτό το δεύτερο μέτωπο.

Οι νέες μεταφράσεις γρήγορα έγιναν σημαία του ουμανιστικού κινήματος. Ο Brunī ήταν ακούραστος μεταφραστής. Χάρης σε αυτόν έγιναν προσιτά και καλομεταφρασμένα κείμενα που έως τότε ήταν άγνωστα στα λατινικά: κωμωδίες του Αριστοφάνη, διάλογοι του Πλάτωνα, λόγοι του Αισχίνη και του Δημοσθένη. Μετέφρασε όμως και κείμενα που είχαν ήδη, κατά τη γνώμη του, κακομεταφραστεί: τα *Πολιτικά* και τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη.

Για τα πρώτα κείμενα ο έπαινος υπήρξε καθολικός: όπως μας διαβεβαιώνει ένας ιδιαίτερα απαιτητικός σχολαστικός θεολόγος, ο επίσκοπος του Burgos, Alfonso de Cartagena, η φήμη του Brunī ως μεταφραστή των λόγων του Δημοσθένη και του Αισχίνη είχε κατά πολύ ξεπεράσει τα όρια της Φλωρεντίας και της Ιταλίας· διαβάζοντας εξάλλου τη μετάφραση του *Προς τους νέους* του Μ. Βασιλείου, που ο Brunī είχε κάνει για χάρη του φίλου του Coluccio Salutati, ο Cartagena δεν θα διστάσει να χαρακτηρίσει τον μεταφραστή ως «έναν νέο Κικέρωνα».

Όμως με τη μετάφραση των *Ηθικών Νικομαχείων*, τα πράγματα αλλάζουν: τα *Ηθικά Νικομάχεια* είναι κομβικό κείμενο για τη θεολογική συζήτηση της εποχής, η απόρριψη της παραδοσιακής του μετάφρασης κινδυνεύει να παρασύρει και τον σχολιασμό του Θωμά του Ακινάτη, ο οποίος αυτή τη μετάφραση είχε λάβει ως κείμενο αναφοράς. Το κομβικό κείμενο φέρνει λοιπόν τον κόμπο

στο χτένι και τη θέση του επαίνου θα πάρει η σκληρή πολεμική: ο Cartagena θα γράψει μια διεξοδική αυστηρή κριτική της νέας μετάφρασης των *Ηθικών Νικομαχείων*, στην οποία θα αμφισβητήσει τόσο το ύφος της όσο και τις επιλογές στη μετάφραση των όρων. Για τη θεωρία της μετάφρασης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η δήλωση με την οποία προλογίζει την κριτική του ο ισπανός επίσκοπος: θα κρίνει τη μετάφραση του αριστοτελικού έργου, μολονότι, όπως ομολογεί, δεν γνωρίζει καθόλου ελληνικά. Όμως αυτό δεν το θεωρεί εμπόδιο, διότι δεν τον ενδιαφέρει το τι πραγματικά γράφτηκε στο ελληνικό πρωτότυπο, αλλά το αν κάτι θα μπορούσε να έχει γραφτεί έτσι, όπως το αποδίδει ο μεταφραστής στα συγκεκριμένα χωρία που αφορά ο αυστηρός του ψόγος. Άλλωστε, το ότι ο Αριστοτέλης έγραψε στα ελληνικά, δεν έχει και καμιά ιδιαίτερη σημασία. Η λογικότητα είναι κοινή σε όλα τα έθνη και ας εκφράζεται με ιδιώματα διαφορετικά.¹

Τελικά η δεύτερη αυτή αντίθεση στη μεταφραστική του Brunī (το: «τους άλλους μπορεί, όμως τον Αριστοτέλη δεν τον μεταφράζουμε έτσι»), για να βρει επιχειρήματα επιστρέφει στον λογικισμό της πρώτης: ούτως ή άλλως οι διάφορες γλώσσες πρέπει να θεωρηθούν ως ιδιαίτεροι τρόποι έκφρασης της ίδιας λογικότητας, διαφορετικοί τρόποι για να πεις το ίδιο, παραφράσεις του. Στον σχολαστικό λογικισμό δεν έχει νόημα να μιλάμε για το ξεχωριστό πνεύμα της καθημιάς γλώσσας (*génie des langues*), για την ουσιαστική της διαφορά από τις άλλες. Έτσι, για τον σχολαστικό, η από γλώσσα σε γλώσσα μετάφραση είναι, και αυτή, κατ' ουσίαν, παράφραση.

Ο Brunī απάντησε στον Cartagena: ακολούθησε μια «αλληλογραφία» μεταξύ των δύο ανδρών, μια έντονη διαμάχη γύρω από τη μετάφραση του Αριστοτέλη και εμμέσως γύρω από τη σχέση φιλοσοφίας και ρητορικής, που αποτελεί σημείο αναφοράς για την ιστορία του Ουμανισμού κατά το πρώτο μισό του 15ου αι. Το *De interpretatione recta* χρονικά προηγείται της διαμάχης αυτής, ωστόσο και αυτό έχει γραφτεί ως απάντηση στις έντονες επικρίσεις που είχαν διατυπωθεί για τη μετάφραση των *Ηθικών Νικομαχείων*, και αυτό είναι υπεράσπιση της διαφορετικής μετάφρασης του Αριστοτέλη.

Εδώ λοιπόν ξεκινά η συζήτηση σχετικά με τη σημασία της μετάφρασης του Αριστοτέλη, σε τούτο το πλαίσιο τίθεται αυτό το ερώτημα. Κατά την εναρκτήρια αυτή στιγμή, το διακύβευμα είναι πολλαπλό. Πέρα από το επιμέρους αντικείμενο, το πώς δηλαδή θα μεταφράσουμε σωστά τα έργα του Φιλοσόφου, εκείνο που σχηματίζεται, νομίζω για πρώτη φορά, είναι η ουσιαστική έννοια της μετάφρασης, όχι πλέον ως ενός τύπου παράφρασης, αλλά ως ανακατασκευής του ιδίου, παρά τη διαφορά των γλωσσών και όσο ριζική και αν είναι αυτή.

Το κείμενο του Brunī παραμένει παραδόξως επίκαιρο, έξι αιώνες μετά. Συναντούμε και σήμερα κείμενα έγκρι-

των μεταφραστών, που μας διδάσκουν πως ο μεταφραστής χρειάζεται να έχει μουσικό αυτί, πως η μετάφραση δεν είναι μόνο υπόθεση απόδοσης των όρων, κτλ. Είναι επίκαιρο, διότι οι διαμάχες στις οποίες μετέχει δεν έχουν κοπάσει. Τη σκυτάλη του σχολαστικού λογικισμού έχει πάρει ο λογικισμός της νεωτερικότητας – είναι μόλις εδώ και μερικές δεκαετίες που η φιλοσοφία ξανάρχιζε πάλι να σκέφτεται τη γλώσσα ως ριζική διαφορά, πολλές φορές μάλιστα με έναν εφηβικό ενθουσιασμό που δεν μπορεί παρά να οδηγεί σε υπερβολές.

Το κείμενο του Bruni παραμένει επίκαιρο, ωστόσο δεν έχει δίκιο σε όλα. Για τη μετάφραση, μας λέει, δεν αρκεί το λεξικό της κυριολεξίας, χρειάζεται να γνωρίζουμε τη χρήση, χρειάζεται να γνωρίζουμε και τη ρητορική θεωρία για να κατανοούμε τους ρητορικούς τρόπους και το σχήμα ή την άρθρωση του κειμένου, χρειάζεται να έχουμε βαφτιστεί στην άλλη γλώσσα. Όμως και όλα ετούτα, από μόνα τους δεν επαρκούν. Δεν μεταφράζω μόνο ακολουθώντας τη γνώση μου της γλώσσας, αλλά και σύμφωνα με αυτό που πιστεύω πως το κείμενο «δεν μπορεί παρά να λέει» – ή σύμφωνα με αυτό που πιστεύω πως το κείμενο πρέπει να λέει. Η μετάφραση δεν είναι ανεξάρτητη από τις πεποιθήσεις μου ή τις προκαταλήψεις μου. Αυτό ακούγεται ίσως κοινότοπο σε μιαν ατμόσφαιρα γενικευμένης ιδεολογικής καχυποψίας, ωστόσο είναι πάντα χρήσιμο να το θυμόμαστε, όταν βρισκόμαστε ενώπιον συγκεκριμένων μεταφραστικών προβλημάτων.

Σε πρόσφατο άρθρο της η Susanne Bobzien μελετά διεξοδικά τις διαφορετικές μεταφράσεις που έχουν προταθεί για μια σχετικά απλή, γλωσσικά, φράση από το τρίτο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, διαφορές που καθορίζονται από την προϊδέαση, για το «τι πρέπει να λέει» το κείμενο, και με τη σειρά τους καθορίζουν την ερμηνεία του έργου· ή, πάλι, η απόδοση μιας, επίσης γλωσσικά απλής, φράσης από το κεφάλαιο 18 του δεύτερου βιβλίου της *Ρητορικής*, κυμαίνεται ανάλογα με το τι πιστεύουμε πως το έργο αυτό οφείλει να λέει και ταυτόχρονα καθορίζει πώς θα διαβάσουμε το έργο αυτό στο σύνολό του. Αυτό σημαίνει, πως με έναν οριακό τρόπο, και ο αντίπαλος του Bruni είχε δίκιο. Διαβάζουμε και μεταφράζουμε, όχι μόνο βλέποντας τι είναι γραμμένο σε μια γλώσσα, αλλά και αυτό που (πιστεύουμε πως) *θα έπρεπε* να είναι γραμμένο.

Ως βοήθημα για να βγούμε από την αοριστία και την απορία του ερωτήματος: «τι σημαίνει μεταφράζω Αριστοτέλη», προτείναμε αυτή την αναδρομή στην καταγωγή του. Μπορούμε τώρα, αξιοποιώντας αυτό το βοήθημα, να διατυπώσουμε κάποιες απαντήσεις. Οι γλώσσες είναι διαφορετικοί οργανισμοί, μας διδάσκει ο Bruni. Τα λατινικά για να μεταφράσουν το φιλοσοφικό κείμενο, θα χρειαστεί, πέραν της εύρεσης των σωστών αντιστοιχιών, να προσαρμοστούν, να «αποκτήσουν την ικανότητα» να μεταφράζουν

(την ελληνική) φιλοσοφία, θα πρέπει δηλαδή να μπορέσουν να μιλήσουν φιλοσοφικά. Το ίδιο αρμόζει να πούμε και για τη δική μας γλώσσα: τα νέα ελληνικά δεν είναι φιλοσοφική γλώσσα, όπως τα αρχαία, ή όπως οι ευρωπαϊκές γλώσσες στις οποίες διαμορφώθηκε η σύγχρονη φιλοσοφία. Τα νέα ελληνικά «μαθαίνουν» φιλοσοφία (και) μεταφράζοντας φιλοσοφικά κείμενα, πράγμα που ισχύει, κατεξοχήν, και για τη μετάφραση των έργων του Αριστοτέλη.

Η γνώση αρχίζει στη φιλοσοφία, όταν μπορέσεις να εντοπίσεις, και να επανεξετάσεις, μια προειλημμένη κρίση, όταν δηλαδή μπορείς να βρεις το όριο μιας προκατάληψης. Η μετάφραση ενός φιλοσοφικού κειμένου είναι μια διαδικασία συστηματικής ανάγνωσης, η οποία μας καλεί να ελέγξουμε την προειλημμένη μας κρίση, την προϊδέασή μας για το τι πρέπει να λέει το κείμενο: η μετάφραση ενός φιλοσοφικού έργου είναι φιλοσοφική γνώση και αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο για τη μετάφραση του έργου του Αριστοτέλη, που υπήρξε καθοριστικό για τη διαμόρφωση της φιλοσοφίας, στο σύνολό της.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

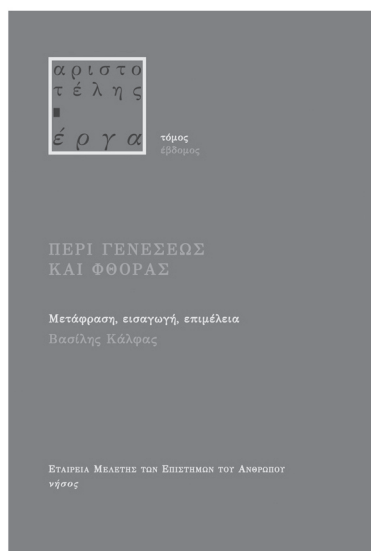
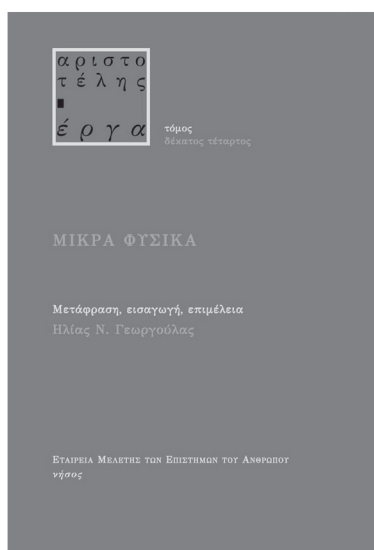
1. «Non ergo an in Graeco sic scriptum est, sed an sic scribi potuit, ut translator noster edixit illis in locis, ubi dire reprehensus est, inquiramus. Ratio enim omni nationi communis est, licet diversis idiomatibus exprimatur».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

- Για το λατινικό κείμενο του Bruni Leonardo Bruni Aretini, *Humanistisch-philosophische Schriften*, επιμ. Hans Baron, Vieweg - Teubner, Verlag 1928 και σε διάφορες διαδικτυακές πηγές. Για τη γαλλική μετάφραση βλ. Leonardo Bruni. *De interpretatione recta. De la traduction parfaite. Traduction du latin, introduction et notes de Charles Le Blanc*, Les Presses de l'Université d'Ottawa, Οτάβα 2008. Για τον διάλογο Bruni-Cartagena βλ. Jerrold E. Seigel, *Rhetoric and Philosophy in Renaissance Humanism*, Πρίνστον 1968.
- Για τα κείμενα του διαλόγου Bruni-Cartagena βλ. Alexander Birkemajer, «Der Streit des Alonzo von Cartagena mit Leonardo Bruni Aretino», στο *Beitraege zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* XX/5ο μέρος, Μύνστερ 1922.
- Για τη θέση της μετάφρασης στο ρωμαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα βλ. Henri-Irénée Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, τ. 2, Παρίσι 1981· Rita Copeland, *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1991.
- Για τη φράση από το τρίτο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, βλ. Susanne Bobzien, «Found in Translation: Aristotle's *Nicomachean Ethics* 3.5, 1113b7-8, and its reception», στο *Oxford Studies in Ancient Philosophy* XLV/2 (2013), σ. 103-148. Για τη φράση από το κεφάλαιο B 18 της *Ρητορικής*, βλ. Pantelis Bassakos, «Officium auditoris», *Redescriptions* 18 (2015), σ. 12-25.

εκδόσεις νήσος | ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Μικρά φυσικά

Μετάφραση, εισαγωγή, επιμέλεια
Ηλίας Ν. Γεωργούλας

Περί γενέσεως και φθοράς

Μετάφραση, εισαγωγή, επιμέλεια
Βασίλης Κάλφας

Κεντρική διάθεση: Σαρρή 14, 10553 Αθήνα | τηλ.φαξ: 210 3250058 | email: info@nissos.gr | www.nissos.gr

εκδόσεις νήσος | ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Φυσικά

Μετάφραση, εισαγωγή, επιμέλεια
Βασίλης Κάλφας

Τα Φυσικά είναι το αριστοτελικό κείμενο που διαβάστηκε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο στην ιστορία της σκέψης, το έργο που εξασφάλισε στην αριστοτελική φιλοσοφία την ξεχωριστή της μοίρα. Κατά τον Χάιντεγκερ, τα Φυσικά του Αριστοτέλη είναι το «κρυφό θεμέλιο της Δυτικής Φιλοσοφίας».

Στην αριστοτελική εγκυκλοπαίδεια της γνώσης η επιστήμη που κατέχει την κυρίαρχη θέση είναι χωρίς αμφιβολία η «φυσική», η θεωρητική δηλαδή γνώση των φυσικών όντων και της διαρκούς μεταβολής τους. Αν σκεφτεί κανείς ότι για τον Αριστοτέλη τα μόνα όντα που υπάρχουν είναι οι ατομικές συγκεκριμένες οντότητες, η φυσική μοιάζει να μελετά την ολότητα της ύπαρξης. Τα Φυσικά είναι ένα σύνολοπραγματειών ή μαθημάτων, όπου ο Αριστοτέλης εισάγει μεθοδικά τις βασικές έννοιες με τις οποίες προσεγγίζει τον φυσικό κόσμο: ύλη, τέσσερα αίτια, τελεολογία, κίνηση, άπειρο, τόπος, κενό, χρόνος, συνέχεια, Κινούν Ακίνητο.

Κεντρική διάθεση: Σαρρή 14, 10553 Αθήνα | τηλ.φαξ: 210 3250058 | email: info@nissos.gr | www.nissos.gr